

המקורית ואחר-כך על אדמת נכר במקומות שונים בעולם ובהקשרים תרבותיים מגוונים. היא ספגה רבות משכנותיה, שהשתנו עם חלוף הזמנים. ודאי שלפעמים חיקתה אותן באופן שטחי ומכני, אך מה שראוי להדגשה הוא שהספרות העברית השכילה ליצור מהן צירופים חדשים, לעיתים מקוריים ומפתיעים, ובתהליך היצירה ידעה לשמור על המומנטום הפנימי העברי שלה. המפגש בין ספרויות הוא לאו דווקא כזה שצד אחד הוא הדומיננטי, לאו דווקא של יחסים בין משפיע למושפע, אלא יש כאן הפריה, ובמקרים מסוימים אפילו הפריה הדדית.

למי שמבקש לעסוק בספרות השוואתית אין דוגמה טובה מאשר אותה ספרות אקזוטי, כביכול מינורית. הספרות העברית.

טקס, שיבה, ספרות ומשפט: בין הספרות למשפט,
בין הטקס לאמת, בין החיים למשפט

גילי כהן*

פתיחה

אני שמחה לתרום מאמר לספר המוקדש לידידתי היקרה, פרופ' ניצה בן-דב. המאמר מבוסס על דברים שנשאתי בטקס שנערך לכבודה, המסמל את פרישתה מאוניברסיטת חיפה, אך לא את פרישתה מעולם הספרות, התרבות והיצירה, שתרומתה לו כה מעשירה אותו.

לפני כשתים-עשרה שנים הייתה לי הזכות לומר מילים אחדות בערב עיון עם צאת ספרה הנפלא והיא תהילתך,¹ ואני שמחה לחזור על חלק מהדברים שאמרת אז על תהילתה של ניצה, שאת מאמריה ואת ספריה אני קוראת בהנאה מרובה כל השנים. כתיבתה מושכת ומרתקת. לשונה, נטולת הזרזון המכביד והמעייף, עשירה, קולחת ונגישה. היא מפרשת בצורה מופלאה את הטקסט ומחברת בין הטקסט לעולם שממנו צמח, ובין גיבוריה לגיבורי התרבות העולמית והתרבות היהודית והישראלית. היא בונה מקשה ספרותית בין-דורית, היונקת מהתרבות העברית לדורותיה, והמתרכזת במעמקים האפלים של נפש הפרט והכלל, והבחנותיה יפות וחדות. בקצרה, היא מעניקה לספרים פרשנות עשירה ומבריקה במשמעויות, בזיקות, בתוכן.

עיקר כל ספר, אומר עגנון בשירה, באמצעות הגיבור ד"ר מנפרד הרבסט, הוא בכוח השירה שבו, ברוח החיה שבו, בכוח הדמיון שבו, באמת שבו.² אמרת אז, ואני חוזרת ואומרת: לו היה הרבסט כותב ביקורת על ספריה של ניצה, הוא היה מתפעם, שהרי כל הכוחות הללו כולם פועמים בספריה שלה. להרבסט ולשירה הקדישה ניצה דיון מבריק בוהיא תהילתך, העוסק

* תודה נתונה לעוזר המחקר איתמר בכר על סיועו המצויין. כן ברצוני להודות לאורי אלטר, לשי לביא, לרועי קרייטנר ולטליה כהן-קליימן על הערותיהם המצוינות.

בפרק הסיום של שירה, בבית המצורעים, שם החליט מנפרד הרבסט לפרוש מן העולם ולהשתתף עם שירה.³ הפרק הזה קושר בין שירה לבין גיבורות אחרות של עגנון; בין החילוניות לאדיקות; ובין הטוהרה לטומאה, המתגלמות בצרעת, שלגביה, כמו בחלקים אחרים של ספרה, פורסת ניצה בן-דב יריעה היסטורית-חברתית רחבה ומעמיקה. אבל ההשתירות שלהם יחד היא פרישה מן החיים לטובת האהבה. ולהבדיל אלף אלפי הבדלות, גם הטקס הזה הוא טקס פרישה, פרישה מוסדית, שאני רואה בו צד משמח, כי מחיי היצירה הרי אין פורשים, ומכאן שמדובר בפרישה פורמלית המאפשרת יתר חופש, כדי לשוב ולשקוע יותר ביצירה, בכתיבה, בחיים, במשפחה. ולטקסים, פרישה, ספרות, משפט ושיבה אקדיש את מאמרי.

הסיפור המשפטי והסיפור האמנותי

החיבור בין משפט וספרות היה קיים מימים ימימה – ספרות היא תרבות, משפט הוא תרבות; ספרות היא מילים ומשפטים, ומשפט הוא משפטים ומילים. שתי התרבויות הללו חיות יחד חיי שיתוף מאושרים מאז ומתמיד, אך עד לפני כמה עשרות שנים הן לא ידעו על כך, בדומה לגיבורו של מולייר, מסייה ז'ורדן, שלא ידע למעלה מארבעים שנה שהוא מדבר פרוזה.⁴ אטימולוגית יש קשר ברור בין סֶפֶר, סָפֵר וסָפֵר (תספורת). יש גם זיקה ברורה בין כל המילים שמוצאן מהשורש ס.פ.ר לבין המילים ששורשן ש.פ.ט. משפט הוא מקטע דיבור. מִסְפֵּר ותספורת מסמנים קיטוע, חיתוך, גזירה, והקשר הזה בא לביטוי מובהק במונח גזר דין, ובאנגלית במילה sentence, שהיא גם יחידה לשונית – משפט – וגם פסק דין, ובעיקר אותו חלק שבו המגדיר את הענישה, כלומר, גזר דין. גם verdict, הכרעת הדין, שהוא הלחם של ver ו־dictum, אמירת האמת, קשור משום כך ל־Dichter שהוא, בגרמנית, הסופר והמשורר. הסיפור גוזר, חותך את המציאות, ופסק דין – כמו סיפור – לא רק גוזר את המציאות לנתחים ומחבר ביניהם, אלא גם גוזר דין וחוקך את גורל המתדיינים.

כי מהו סיפור? סיפור הוא הצגת עלילה באמצעות פסוקים מילוליים, המבוססת על סדר זמנים, והכוללת דמויות ומסר כלשהו. סיפור יכול להיות בדוי, אך הוא גם יכול להיות מבוסס על חוויה אישית. גם כאשר

רוצים לתאר חוויה אישית צריך לעשות חיתוך. הרי אי אפשר לחזור ולספר את העלילה כולה כפי שהתרחשה בחיים – אחרת כל סיפור היה מחייב חזרה על חיים שלמים, ואין לנו די זמן לכך. לכן סיפור כלשהו הוא בהכרח מקוטע. הוא מחייב בחירה וסינון של אירועים, משפטים, מילים, ומוכן שהוא מחייב גם בחירה של סגנון.

ספרים, כמו פסקי דין וכל דבר חקיקה, מיועדים להגיע לציבור ולהשפיע עליו. המילה חוק מקורה בשורש ח.ק.ק, המבטא את התהליך הראשוני שבו נחקק דבר החוק באבן. המילה "חוק" מסמנת, אפוא, את תהליך הכתיבה המביא להנצחתה של ההוראה המחייבת, כך שתוכל להגיע כמות שהיא לידיעת הציבור. ואילו המילה המקבילה בלטינית, lex, שממנה נגזרת המילה legislation, מקורה בשורש legere הרב-משמעי – "לבחור", "לאסוף", ולאחר מכן בעיקר "לקרוא". קריאה כמוה כאיסוף המילים בעין; מכאן גם "חיבור" שהוא אוסף מילים, כמו גם "טקסט" שהוא מארג מילים, והוא שורש למילים "טקסטורה" – מארג, ו"טקסטיל" – אריג.⁵ כתיבה וקריאה משקפות לא רק פעולות שונות ונפרדות, אלא מסמנות תהליכים שונים: כתיבה היא מיומנות ביטוי, קריאה – הבנה ויכולת התרשמות, ובמילים אחרות: פרשנות.

פסק דין הוא סיפור אישי. בדומה לסיפור היסטורי, מדובר במקרה שהתרחש ושיש לשחזר אותו, ובמילים אחרות – לספר אותו מחדש (אטימולוגית המילים story ו־history באות מאותו שורש; בצרפתית – histoire, באיטלקית – storia, ואילו בגרמנית – Geschichte – אותה מילה משמשת בשתי המשמעויות). פסק דין הוא תוצר של סיפור כפי שהוא מסופר על ידי צדדים שונים. מהתיאורים של הצדדים כולם ומהעדויות החפציות על בית המשפט לעשות מעשה מרכבה ולייצר את הסיפור המחייב. כל זה מחייב סינון ובחירה של עובדות, שנתפסות כרלוונטיות, ושימוש באמצעים לשוניים שיהפכו את הרצף העלילתי לסביר ומשכנע. לעיתים כולל פסק הדין עצמו דעות שונות הן לגבי הסיפור הן באשר להנמקה המשפטית. שופטים שונים יכולים לבחור עובדות שונות מתוך הרצף העלילתי או לשים דגש בעובדות אלה ולא באחרות, כדי להתניע את ההכרעה המשפטית לכיוון מסוים. חייו ומותו של פסק דין נמצאים לא אחת ביד הלשון. מכאן השימוש באמצעים רטוריים שתכליתם להעצים את ההנמקה, שאחד מתפקידיה המרכזיים הוא שכנועו העצמי של השופט

בהכרעתו, כמו גם לפעול ביעילות על נפשם ותבונתם של הנמענים בהווה ובעתיד.⁶

היש שוני בין כתיבת סיפור אמנותי לכתיבת פסק דין? ככל שמדובר במבנה הלשוני או בטכניקה הסיפורית, לכאורה אין שוני בין פסק דין לבין יצירה אמנותית או יצירה היסטורית. החוק לצורתיו השונות משקף תהליך של כתיבה, מסירה, קליטה, פרשנות, וכמו בכל טקסט חינוכתי תלויה בכוח הפרימה והשזירה החדשה. ספרים, כמו דברי חקיקה מסוג כלשהו, לרבות פסקי דין, עוברים תהליך דומה של פרשנות. ובכל זאת רב השוני בין דבר ספרות לדבר חוק, ועיקרו נעוץ במקור כוחם ובחירות פרשנותם, נקודה שאלהא אתייחס עתה.

הספרות מציגה סיפור לקוראים, הניזונים ממנו ברגעי פנאי בלא כפייה, כשהחיים ברקע. לעיתים משוקע הסיפור בפרשה משפטית; לעיתים המשפט ברקע; לעיתים מתארת הספרות באהדה את המשפט; לעיתים היא ביקורתית כלפיו. הספרות ניזונה מהחיים ומזינה אותם, אך אין היא כבולה לא למציאות ולא לנורמות המחייבות; היא בונה מציאות משל עצמה, כמו גם כללים משלה. לא אחת מבקשת הספרות לרגש, להשפיע, לכוון, ולעיתים קרובות אף מצליחה בכך. כוחה זה של הספרות נובע מסגולותיה האסתטיות והמוסריות. דוגמה יפה להשפעה הספרותית על המציאות היא זו של הספר אוהל הדוד תום של הארייט ביצ'ר סטואו, שעיצב את דעת הקהל בארצות הברית נגד העבדות, ופרסומו הוביל לתנופה שצברה התנועה לביטול העבדות.⁷

המשפט עוסק בחיים, במה שהיה ובמה שיהיה. כוחו כופה, ומקורו שלטוני. המשמעות הנגזרת חדה וברורה; פועלו של המשפט מידי ואבסולוטי. למילה הכתובה המשפטית יש משמעות נחרצת בעולם המציאות. פסקה קצרה אחת בפסק דין, די בה כדי להעביר ממון רב מאדם אחד למשנהו, ואף לגזור עונש מוות. פסק דין, בניגוד לכתיבת ספרות או היסטוריה, הוא "פעולת דיבור" במונחי הבלשן אוסטיין,⁸ או הפעלת כוח אלים וממוסד.⁹

סיפוריות (נרטיביות) במשפט עשויה בתבנית זהה: ככל סיפור משפטי יש שאלות הכרחיות – מי עשה, מה גרם לכך, איזה איזון הופר. אלה השאלות ששואלים. בסיפור האמנותי שואלים גם שאלות שלא נשאלות בסיפור המשפטי, למשל: האם האדם הוא המניע היחיד לפעולה? ואולי גרמו לה סיבות אחרות, כמו יד הגורל או יד אלוהים, הבניות חברתיות או תת-מודע

פסיכולוגי? ומה לגבי שרשרת סיבתית רחוקה יותר? איזה סדר חברתי (לאו דווקא הסדר הקיים – למשל, סדר אלוהי) אנו מניחים בדברנו על הפרת האיזון שהניעה את הסיפור המשפטי? שהרי הספרות בוראת מחדש עולם וקובעת את כללי הרלוונטיות מתוך העולם שהיא בוראת. כשבויים בשפה ובקונספציות משפטיות כל השאלות הללו, המשחקות תפקיד בסיפור האמנותי, נסותרות מעינינו, ובעצם הן כמעט תמיד אינן רלוונטיות לסיפור המשפטי.¹⁰

זאת ועוד, בין הסיפור האמנותי מצד אחד לבין הסיפור המשפטי וההיסטורי מן הצד האחר קיים הבדל, הנעוץ במחויבות השונה או בחוזה השונה של המספר כלפי עצמו וכלפי הקוראים. כדברי מנחם ברינקר, בהתייחס לסיפור ההיסטורי: "בחיבור [ה] היסטורי [ואני אוסיף – והמשפטי] מחוייב המחבר לא רק לכתיבה על אנשים ואירועים קיימים אלא אף למאמץ (בעצם חובה) להבחין בין מה שאירע באמת למה שרק נדמה שאירע או למה שיכול היה לקרות אך לא קרה. המחויבות השונה [...] אינה, כמובן, ענין פרטי [...] זוהי כוונה ממוסדת, המגדירה את ציפיותיו של הקורא ממוסד ההיסטוריה [ואני אוסיף – וממוסד המשפט], "להבדיל ממוסד הספרות היפה."¹¹ עם זאת רגש, אמפתיה, תחושות מוסר, מחויבות – כל אלה משחקים תפקיד מרכזי בקריאה הספרותית בכלל, והם צריכים לשחק תפקיד גם בקריאה של המשפט.

כחובבת ספרות וכמי שהתוודעה למשפט במשך עשרות שנים של חיים מקצועיים, נוכחתי לדעת שהתרבויות של משפט וספרות כה משוקעות זו בזו, עד כי כמעט אין יצירה ספרותית שאין בה יסודות משפטיים, ומובן שלשימוש בכלי הרטורי במשפט יש חשיבות עצומה. ובכלל, החיים המשותפים של משפט וספרות נובעים מכך ששניהם משוקעים בחיים עצמם. הספרות והמשפט מבטאים את הדרמה האנושית, את הפקעת המסובכת שהחיים מזמנים לנו לא פעם, וכמו במשפט כך בספרות, כך בחיים, כולנו שקועים במתח עצום הנובע מהשאלה האם יהיה אפשר להתיר את הפקעת.¹²

למתח כזה בספרות ובמשפט אתייחס אגב הדיון בטקסים במשפט, וכהדגמה ספרותית לעניין הטקס תשמש הנובלה הנפלאה של עגנון "והיה העקוב למישור".

טקסים ומעבר

החיים עתירי טקסים. כל טקס הוא ביטוי למעבר: הוא מלווה כל שינוי במקום, במצב, במיקום חברתי, בגיל. הוא בא למסד חידוש, להקל את המשבר שבעקבות השינוי, להיוולד מחדש אחרי אובדן הישן. המעבר שמציין הטקס הוא עיתים שמח (לידה, ברית, בר-מצווה, חתונה, מינוי) ועיתים עצוב (קבורה). יש ומבטו של הטקס צופה לעבר – טקס קבורה. יש ומבטו צופה לעתיד – טקס לידה. ולעיתים צופה מבטו לעבר ולעתיד – טקס גירושין. חיינו עתירים בטקסי מעבר. אזכיר, למשל, את טקס הכניסה לבית הספר, ולהבדיל – הכניסה לצבא. ההתבוננות האנתרופולוגית על רבים מטקסי המעבר מונה בהם שלושה שלבים: ניתוק, שלב ביניים, וכניסה למעמד החדש.¹⁵ כדוגמה להמחשת מבנה זה בחיי טקס ישמש הליך הכניסה לצבא. בשלב הראשון מתחולל ניתוק מהמצב החברתי הקודם (אזרח מתגייס); השלב השני הוא שלב המעבר, המנותק מרשת המיון הקודמת, והמיועד להכין את הנמצאים בו לשלב הבא (הטירונים עוברים אימון בסיסי, המיועד להכשירם לחיי הצבא, והם הופכים לקהילה שוויונית ללא התייחסות לרקע הקודם שלהם, להשכלה, לסטטוס החברתי) – זהו השלב הלימינלי (או שלב הסף): השלב השלישי מתרחש עם המעמד החברתי החדש, שבו הטירון הופך לחייל, ובו הוא רוכש זכויות וכפוף לחובות שונות מאלה שקדמו לו.

משפט וטקס

המשפט הוא בן בית ברבים מטקסי המעבר. טקס החתונה הוא טקס משפטי, אישור לחוזה שנחתם בין הצדדים, המחולל שינוי בסטטוס שלהם. רווק נהנה מחופש שאין לנשוי, אך נשוי נהנה מזכויות שאין לרווק. ובהקשר שונה לחלוטין – מכירת דירה גם היא כרוכה בטקס מעבר כפול: הטקס הפרטי של החתימה על החוזה, והטקס הציבורי של העברת הבעלות בלשכת רישום המקרקעין. מעתה המוכרת מאבדת את בעלותה בדירה, והקונה בעלת הדירה, רק היא רשאית לעשות בה עסקאות ולהשתמש בה לפי ראות עיניה.

חוזה נישואין או חוזה למכירת דירה ממומשים באמצעות מילים, המלוות לעיתים בסממנים טקסיים נוספים. הם מחוללים שינוי במצבם המשפטי

של הצדדים. המשפט הוא מוסד הבנוי על מילים. הדבר בא לביטוי מוחץ בעצם השימוש במילה "משפט" לתיאור המנגנון הכופה עלינו את הסדר החברתי.¹⁴ כוחו של המשפט מתבטא באינספור פעולות מילוליות – החל בקביעת החוק, עבור דרך ההליך המשפטי בבית המשפט, שהוא כשלעצמו טקס, מעין הצגה הפתוחה לקהל,¹⁵ וכלה בחילופי מילים, המשנים את מצבם המשפטי של הדוברים.

כאמור, במישור הפילוסופי-בלשני המילים בעולם המשפט הן "פעולות דיבור", על פי המינוח שטבע אוסטין.¹⁶ על פי משנתו יש לשימוש במילים תכלית מספר. לא תמיד הן כלי ביטוי גרידא, המבטא את מצב העולם או מצבנו שלנו, אלא הן עשויות לחולל דברים בעולמנו. ככאלה הן מהוות "פעולות דיבור". במינוח משפטי – מילים כשלעצמן עשויות להוות בסיס לפעולות משפטיות ולשנות את מצבם המשפטי של המעורבים. במילים אחרות, מילים המוחלפות מתוך כוונת מחויבות הן בעלות כוח משל עצמן – הן יכולות ליצור חוזה מכר או נישואין (אלה זקוקים לרוב לגושפנקה נוספת ציבורית או דתית); הן גם יכולות לגזור גירושין באופן חד-צדדי. כך, למשל, בגירושין לפי הדין השרעי המוסלמי מספיקה אמירה מצד הבעל המורה על גירוש (ובערבית: השורש ט.ל.ק) ליצירת גירושין תקפים.¹⁷

מובן שהשאלה אם למילים יש כוח חיוב תלויה במוסכמות חברתיות המבוססות, בין השאר, על ההקשר והרקע המשפטי האופף את השמעתן. מכל מקום, למילים כאלה, שהן "פעולות דיבור", יש משמעות טקסית.¹⁸ אבהיר מיד – לא כל טקס מחולל שינוי במצב המשתתפים בו. יש טקסים המסמלים שינוי ומעבר, אך אינם יוצרים אותו (טקסים הצהרתיים). טקס קבורה הוא כזה. יש טקסים שעצם קיומם מחולל את השינוי, כלומר מדובר בטקסים מכוננים. טקס חתונה הוא כזה. בדברי אתייחס לשני סוגי הטקסים.¹⁹

מה היחס בין הטקס (מילה יונית שפירושה "סדר") לבין העולם שבו אנו חיים? חוקר הספרות שמעון זנדבנק כותב כך:

כל טקס הוא אי זמני של סדר בתוך עולם כאוטי [...] טקס מכונן מעין עולם "כאילו" (as if), השרוי במתח מתמיד עם העולם "כמות שהוא" (as is). העולם "כאילו" מבקש ליצור אינטגרציה עם העולם "כמות שהוא", השביר והמרוסק, על ידי בניית איים של סדר בתוכו. [...]

בטקס מקבל עליו האדם קטגוריות חיצוניות של סדר. [...] עצם מעשה הטקס [...] חשוב יותר ממשמעותו. (ההדגשה שלי)²⁰

במילים אחרות, צורה מאפילה לעיתים על תוכן, ואם החיים הם עקלקלים, הטקס מנסה ליישרם ולסדרם, כלומר הטקס מנסה להפוך את חיינו מעקוב למישור. השאלה הגדולה היא אם הטקס אכן משקף סדר או רק מראית עין של סדר.

טקסי מעבר ב"והיה העקוב למישור"

כדי להדגים מקצת מהדילמה הנוגעת לטקסי מעבר והיחס בין הטקס לחיים עצמם אסתייע בנובלה של ש"י עגנון "והיה העקוב למישור", שפורסמה ב-1912.²¹ הבחירה בעגנון אינה מקרית, והיא ביטוי להוקרה שאני חשה כלפי ניצה במחקריה על עגנון ובמארג הבין-דורי שהיא טוותה וקשרה בין עגנון לסופרינו הגדולים עמוס עוז וא"ב יהושע.

ב"והיה העקוב למישור" מספר עגנון את סיפורם של מנשה חיים הכהן וקריינדיל טשארני (עטרה שחורה), המתגוררים בעיירה בוצץ (בוצ'אץ' או שיבוש)²² והמתפרנסים מחנות מכולת. הזוג חי באושר, ודבר אינו חסר להם, מלבד ילדים. והנה יריב בעיירה פותח חנות מתחרה, מוציא דברי לעז וגינוי על מרכולתם, והזוג מאבד את החנות ואת כל רכושו.

האופן שבו מתאר עגנון את תהליך הקריסה הכלכלית של בני הזוג הוא, למעשה, גינוי לקפיטליזם אכזר, המושתת על תחרות לא הוגנת, דיבה מסחרית ותשלומי שוחד לפרנסי העיר.²³ אותו משטר של שוק חופשי, המושתת על יד נעלמה, הפך לחופש למעטים ודיכוי לרבים, וחיוב במאה העשרים הטלת הגבלות מן הדין על חופש החוזים.²⁴ לעומת אכזריות השוק מתואר הבית בצורה הפוכה: חיי הבית של בני הזוג מבוססים ביסודם על הרמוניה, והם מתאפיינים בשליטה מלאה של האישה הן בעסק המשותף הן בבית פנימה, שליטה המצויה בהקבלה הופכית למסורת ההלכתית של הדרת נשים במישור הציבורי.

מנשה חיים מחפש משלח יד אחר. אשתו פוסלת בבזו את האפשרות שיהפוך למורה, למלמד, ובמצוותה עליו לעזוב את העיירה ולעסוק במלאכה ראויה יותר בעיניה, היא מלאכת הקבצנות. כדי לסלול לו את דרכו החדשה

קבצן פונה מנשה חיים לרב העיר, ומקבל ממנו כתב המלצה המיועד לעורך יהודים לתת לו צדקה. הרי לנו מעבר²⁵ וטקס בצדו: פרידתו של מנשה מן העולם הישן וכניסתו לעולם הלימינלי, לתחום הביניים שבו הוא מאבד את זהותו כסוחר ובעל בית מכובד, מלווה ביסוד טקסי הצהרת, ב"כתב המלצה" הניתן על ידי הסמכות העליונה בקהילה.

מנשה חיים יוצא לדרך. הוא מתערה היטב בקהילת הקבצנים, מצליח במלאכתו החדשה, ומחליט לאחר זמן לשוב לביתו. בעקבות זאת פונה אליו קבצן עמית ומבקש ממנו למכור לו את "כתב ההמלצה". מנשה מוכר לו את כתב ההמלצה תמורת סכום נאה. הוא חוגג את האירוע בשתייה כדת וכדין (טקס המסמן את פרידתו של מנשה מעולם הקבצנים ושובו לעולם הקודם), משתכר, וכשהוא קם, הוא נחרד לגלות שתרמילו וכל כספו נגנבו ממנו. הוא אינו אומר נואש וממשיך לקבץ קצת כסף כדי לחזור לביתו.

ובינתיים מזלו של הקבצן שרכש ממנו את כתב ההמלצה אינו מאיר לו פנים: מזה רעב הוא מת בבית המדרש. בני העיירה המזועזעים מגלים בתרמילו את כתב ההמלצה על שם מנשה חיים, והם שולחים לעיירתם של מנשה חיים וקריינדיל טשארני הודעה על מותו.

האם די בדיעה הזאת, שהגיעה מעיירה אחרת, על מותו של מנשה חיים כדי להכריז על אשתו כעל אלמנה המותרת להינשא לאחר? לאחר התלבטות הלכתית מתיר רב העיירה את קריינדיל מעגינותה ומאפשר לה להינשא כאלמנה.

חשבו על מצבה של קריינדיל טשארני במהלך התקופה שהיא מחכה לפסק ההלכה: בפועל, בכל התקופה עד למתן הפסק, קריינדיל מצויה בעולם הביניים, בשלב הלימינלי: היא אישה נשואה, ממתנה לפסק, לאקט טקסי מכונן, שיקבע את השינוי במעמדה ויכריז עליה כעל אלמנה. משניתן הפסק מתחולל שינוי במעמדה, והיא הופכת למותרת. לאחר תקופת המתנה של שלושה חודשים, כפי שמחייבת ההלכה, היא נישאת ונולד לה ילד.

נחזור לעלילתו של עגנון. מנשה חיים חוזר לעיירה ומגלה שאשתו נישאה ונולד לה בן. אם ישוב לביתו, יחריב את עולמה של קריינדיל, שבהיותה אשת איש נישואיה אינם תופסים, ובנה ממזר. הוא עוזב את העיירה, וחרף היותו כהן, בוחר לכלות את ימיו בבית הקברות: שוב שלב לימינלי, שבו החי מחכה למותו. שם, בבית הקברות, הוא מגלה את סודו לאיש אחד – לשומר. עם מותו לאחר זמן-מה מעביר השומר, איש הסוד, את המצבה מעל

קברו של הקבצן, שזוהה בטעות כמנשה, ומניח אותה על הקבר האמיתי של מנשה. וכך מסיים ש"י עגנון את הסיפור: "ובהגיע יום הכיסא [יום הזיכרון שבו באה האישה להשתטח על הקבר] עמדה קריינדיל טשארגי על קברו של מנשה חיים, ודמעותיה ננערו לעפרו. תהי נפשו צרורה בצרור החיים."

בין טקס לעולם האמיתי, בין צורה למהות

הסיפור המפעים הזה כולו מעברים, טקסים ומשפט. הוא מעורר בעוצמה דרמטית את שאלת היחס בין טקס לעולם האמיתי, בין צורה למהות. הפער הדרמטי בין הטקס לחיים, בין הטקס לאמת, בין המשפט לחיים, מופיע כאן במלוא עוזו. בואו נמנה את שרשרת הפערים בין הטקס לאמת:

- טקס - מכירת זהות
- טקס - הכרזת האלמנות
- טקס - קבורת מנשה
- טקס - הקבצן חי
- טקס - נישואיה השניים של קריינדיל
- טקס - חוקיות בנה של קריינדיל
- אמת - המכירה בטלה
- אמת - ההכרזה בטלה
- אמת - מנשה חי
- אמת - הקבצן מת
- אמת - הנישואין בטלים
- אמת - הבן ממזר

אתיחס בפירוט־מה למכירת ההמלצה, המניעה את העלילה הדרמטית: בטקס רב־רושם מוכר מנשה חיים את ההמלצה לעמיתו הקבצן ומעניק לו את שמו הטוב, אך מכירה כזאת של זהות אישית היא לפי תפיסתנו בלתי אפשרית ובטלה. גם התפיסה הקפיטליסטית הקיצונית אינה מאפשרת להפוך כל נכס להון.²⁶ אך האם אכן מכירה כזאת בטלה תמיד? סיפורים על מכירת זהות מלווים אותנו החל בשחר התרבות האנושית.

הבה ניזכר בסיפור הברכה של יצחק ליעקב. כזכור, יעקב קנה את הברכה מעשיו. בעקבות זאת מבקש יעקב, בהתחזו לעשיו, לקבל מיצחק את הברכה שהוא מיעד לבנו הבכור. גם כאשר מסתבר ליצחק שיעקב קיבל את ברכתו במרמה, נשארת הברכה תקפה. איך אפשר להסביר זאת?

הסיפור מעורר מתח חריף בין צורה למהות.²⁷ רעיון הברכה (בדומה לקללה) כרוך באמונה שמדובר במעין כוח טבעי משפיע הפועל בעולם, אך במקרה שלנו היוותה הברכה יותר מכך: היא שימשה אמצעי שמכוחו

היה יעקב, שרכש את הבכורה מידי עשיו, אמור לקבל מאביו את פירות הבכורה. הברכה נהפכה אפוא לטקס מכונן. לכאורה ברכה מסוג זה אמורה לשקף פעולה רצונית חד־צדדית שבה, כמו בצוואה, מה שקובע הוא בעיקר כוונתו של צד אחד, הוא המברך; אך לא כך במקרה שלנו, שכן עקב התרמית של יעקב לא העניק יצחק את ברכתו באופן רצוני: הוא סבר שהוא מברך את עשיו, אך בפועל בירך את יעקב.

במונחים מודרניים היה יצחק יכול לחזור בו מההענקה עקב תרמית קיצונית, בטענה של "לא נעשה דבר" (non est factum),²⁸ אך לא כך במונחים מקראיים, שכן הצורה והטקס מאפילים על המהות. "עצם מעשה הטקס [...] חשוב יותר ממשמעותו."²⁹ משניתנה הברכה ליעקב, היא הפכה להיות טבועה בגופו, כמו הייתה חץ שננעץ בלבו. בדרך עקלקלה זכה, אפוא, יעקב בברכה; דרך עקוב. והעקוב הזה היה למישור - לישר. יעקב, העקוב, הפך לישראל, אבי האומה.

מאותה סיבה לא היה יעקב יכול לחזור בו מנישואיו ללאה, אף שרומה באופן דומה. יעקב עבד את לבן, שהתחייב להעניק לו בתמורה את בתו הצעירה, רחל, לאישה; אך לבן התכחש להבטחתו, והעניק ליעקב במרמה את לאה, בתו הבכורה. יעקב חשב שהוא מממש את נישואיו לרחל, כפי שהבטיח לו לבן, והנה בכוקר הסתבר לו שהייתה זו לאה. למרות התרמית לא היה יעקב יכול לחזור בו ממחויבותו ללאה. כמו במקרה הברכה גם כאן: הטקס, שהאפיל על המהות, מנע מיעקב את האפשרות להתכחש למה שנעשה.³⁰

יעקב היה שותף לשתי התרחשויות, לשתי פעולות משפטיות, שמקורן בהטעיה לגבי זהות המתקשרים: בראשונה הוא היה המטעה; בשנייה הוא עצמו הוטעה. אולם טעות חמורה זו, פרי הטעיה, לא היה בכוחה לבטל את הפעולות שנעשו - לא את הברכה ולא את הנישואין - בשל עליונותה של הצורה. לכן בסיפור הברכה נהנה יעקב מהכלל הפורמלי שפעל לטובתו, ואילו בפרשת נישואיו ללאה פעל הכלל לרעתו.³¹

אפשר לומר שהן סיפורי יעקב והן הסיפור בדבר מכירת כתב ההמלצה מייצגים טקסים המבוססים על טכסיסים. באופן פרדוקסלי המילים "טקס" ו"טכסיס" נובעות מאותו שורש יווני, taxis, ובעוד הטקס מסמל כפיפות למסורת, טכסיס קנה לעצמו את המשמעות הנוגדת: תחבולה, תרגיל ערמומי כנגד הסדר הקיים.

שיטות משפט קדומות דוחות שיקולים מהותיים משיקולי צורה, ודוחקות את ערך האמת ממרום מושבו כערך מרכזי במשפט. אך גם כיום נדחקים לעיתים ערכי האמת מפני ערכים חברתיים עדיפים. כך, למשל, לא אחת יכולה הפרוצדורה המשפטית להביא לידי הכרעה המבוססת לאו דווקא על מה שהיה בפועל, אלא על מה שמכונה "אמת משפטית". כך יכול להיחרץ גורלו של אדם לשבט או לחסד.³²

ובדומה לכך בסיפורנו: העקוב, הכרוך בשרשרת הברזית – החל במכירת כתב ההמלצה, עבור דרך קבורתו הברזית של הקבצן, הנחשב בטעות למנשה חיים, וכלה בפסק הדין המוטעה שהתיר את קריינדייל טשארוני מעגינותה – הוביל כביכול למישור. מנשה חיים שקע בתהום הנשייה, ושתיקתו עד למותו, תוך הפרת חוקי ההלכה, הקנתה לנישואיה ולבנה של קריינדייל תוקף חוקי למראית עין וגם שלוות נפש.

האם שיטה משפטית מודרנית הייתה מתייחסת לסיפורנו באותו אופן שבו התייחס המקרא לסיפורו של יעקב? כאמור, במקרא – למרות גילוי התרמית – לא היה אפשר לחזור מהברכה או ממעשה הנישואין, שהיו מוטבעים כבר בנשמת הנפשות הפועלות. נראה שלו היה מגיע סיפור המעשה של מנשה חיים לרשויות, ודאי בימינו, אפשר להניח שהן היו מתנערות מתוצאותיו: בית הדין היה כופר באפשרות למכור את כתב ההמלצה בשל אופיו האישי; וכל התוצאות הנובעות מההנחה שמנשה חיים מת היו מתבטלות – הן הכרזת האלמנות, הן תוקף הנישואין, הן כשרות הבן שנולד. אך משנקברה האמת בתהום הנשייה על פי בחירתו של מנשה חיים, ואולי אף על פי בחירתו של שומר בית הקברות, נוצר פער דרמטי בין הטקס לחיים, בין הטקס לאמת, בין החיים למשפט. עולם המשפט, הבנוי על הצהרות מחוללות שינוי, חיפה על מה שאירע בפועל, ונתן גושפנקה עליונה לטקס, למציאות שקרית.

יישור חלקי התחולל בסופו של דבר באשר להעברת מצבת הקבורה של מנשה חיים מקברו של הקבצן אל קברו שלו. אמנם היהודי האחר, הקבצן שרכש את הזהות, נידון לתעות לנצח בלי מצבה ובלי שם, וקרוביו לעולם לא יוכלו לפקוד את קברו, אך מנשה חיים נח בשלום על משכבו, ודמעותיה של קריינדייל מחלחלות לגופתו המתה, ובמילותיו של עגנון: נגערות לעפרו.

משפט ככיסוי בלשון

המתח בין צורה למהות, בין טקס לאמת, בין משפט לחיים מאפיין את כל עולם המילים – את עולם המשפט, את עולם הספרות, ובעצם את החיים כולם, שהרי מה הם החיים בלי מילים? המתח הזה קושר אותנו לביאליק ולמסה הגאונית שלו "גילוי וכיסוי בלשון". ביאליק מתייחס לפילוסופיה של הלשון ולמשמעויותיה האוניברסליות.³³ בעוד שכרגיל אנו מייחסים למילים תפקיד מוגדר של תיאור המציאות, מבהיר ביאליק שתפקידן המרכזי של המילים הוא "להסיח את הדעת" ולהוות "כיסוי וחציצה" מפני המציאות. המציאות החשופה מאיימת, והמילים מעניקות לנו הגנה מפניה. הן מצמצמות את הפער בין המציאות כהווייתה, הבלתי נסבלת, לבין המציאות שאנו חווים, והופכות אותה לנסבלת. המילים המגוננות מפני תהום המציאות החשופה מבצרות את הסדר הקיים. הן עושות זאת על ידי הסתרה, כיסוי. לא תמיד הן מצליחות בכך: הכיסוי אינו מלא, ובפערים שבין המילים נחשפת התהום, מאיימת. אם מצליחים לא ליפול אליה, שבה התהום ומתכסה כהרף עין במילים המגוננות.

תופעת השפה כגילוי וכיסוי קיימת גם במשפט, שהוא שדה של מילים. הדבר בא לידי ביטוי לא רק בכך שהמציאות שבית המשפט נדרש לתאר שונה לא אחת מהמציאות כהווייתה, אלא גם בכך שלעיתים כללי המשפט מגלים טפח ומכסים טפחיים. כי בדומה למילים, גם תפקידו המרכזי של המשפט הוא לייצר סדר חברתי, שיגן עלינו מפני מציאות טרופה, מאיימת. הגנה כזו מחייבת לעיתים הסתרה.³⁴ "והיה העקוב למישור" הוא סיפור של כיסוי והסתרה, שבו המילים והמשפט מגוננים על הגיבורים ועל הקהילה מפני תהום המציאות החשופה. התקלות מתרחשות במעברים בין העולם הנורמטיבי לעולם הקבצנות, והן נפתרות, כביכול, עם מעברו של הגיבור לעולם שכולו טוב.

המשפט כעולם לימינלי

שלב המעבר, או השלב הלימינלי, משחק תפקיד מרכזי בחיי הטקס. במסגרתו פיתח ויקטור טרנר את יסוד ה"קומוניס", המבטא את יסוד ההתפרקות מהמצב הקהילתי הרגיל שקדם לטקס ואת תחושת האחוזה

הפרשנות הקיימת אינה בהכרח מחייבת, ואף אין זה ברור עד כמה היא ידועה. הפרשנות האמורה לחרוץ את גורל הנאשמים, התובעים והנתבעים לא רק שאינה בהכרח ידועה, היא אף אינה צפויה. לא לשווא נתפס הרמס, שליח האלים ופטרון הגנבים, שנתן את שמו לתורת הפרשנות – הרמנויטיקה – כמצוי בתחום הלימינלי וכמנצח עליו.³⁹

העולם הלימינלי ועולם הפרשנות המשפטית עשויים, אפוא, סממנים דומים: שניהם נטועים בערפל, בשניהם הגבולות אינם ברורים, ושניהם מתמזגים בעולם הביניים של המתדיינים בבתי המשפט.

כל מתדיין, העומד על זכותו והמחכה לישועה הגואלת מבתי המשפט, עלול למצוא עצמו כאותו כפרי בסיפורו של קפקא "לפני החוק", הממתין לפני שער החוק, מייחל לפתיחת השער, מתחנן כלפי השומר במילות כיבושין, ורק לפני מותו, כאשר הוא נוכח לדעת שהשער נועד רק לו, הוא נסגר בפניו.⁴⁰

ב"לפני החוק" לא מבהיר השוער לכפרי מדוע שער החוק, המיועד להיפתח דווקא לו, נסגר עם מותו. החוק מבקש להתל היתול גורלי בהלך-הנוסע המגיע לפתחו. בהיותו עלום הוא נותר בגדר פיתוי קוסם, שאיפה והחמצה כאחת. וכך אומר קפקא:

חוקינו אינם ידועים לכל, שמורים הם כסוד בידי קבוצת האצילים הקטנה המושלת בנו. לבנו סמוך ובטוח שהחוקים הישנים האלה נשמרים כדיוקם, ועם זה עינינו גדול הוא להיות כפוף לחוקים שאינך מכירם [...]

אגב גם את קיומם של החוקים האלה שלמראית-עין אפשר רק לנחש בעצם. מסורת היא, שהם קיימים ושהופקדו כסוד כמוס בידי האצולה, אך [...] אופיים של החוקים האלה דורש שגם קיומם יישמר בסוד. [...] אם קיים חוק, הכרח שיהיה רק זה: כל מה שעושה האצולה חוק הוא. [...] סופר פלוני סיכם פעם את הדברים כך: החוק היחיד הגלוי והבלתי-מפוקפק שהוטל עלינו הוא האצולה: הנקפח עצמנו מן החוק האחד הזה?⁴¹

החוק, כביכול, מדבר, אך דיבורו אילם. הוא סודי, נסתר מעין הציבור. אף שהחוק נועד עבורנו, לא נוכל ליטול בו חלק. לעולם לא נוכל לדעת מראש

השוררת בין השותפים לטקס המעבר. אחווה זו מקורה בשוויון בין השותפים – כולם מנותקים ממעמדם הקודם, כולם נמצאים באותו שלב ביניים המניע את טקס המעבר. מצבם הקודם בעולם אינו משפיע על מעמדם בטקס המעבר ואינו משנה אותו.³⁵ בשלב הביניים מעמד הנמצאים בו מעורפל; הנמצאים כבר אינם פה, ועדיין אין הם שם.³⁶

טקסים הכרוכים במעברים מעולם לעולם ובקיומם של מצבי הביניים, שמתאר עגנון ב"והיה העקוב למישור", שכיחים מאוד בעולם המשפט. ציינתי שקריינדיל טשארני הייתה מצויה בעולם הביניים, בשלב הלימינלי, במהלך התקופה שבה חיכתה לפסק ההלכה שיכריע בדבר אלמנותה. במחשבה כללית נראה שכל הליך משפטי המתרחש בבית המשפט הוא טקס. אופיו כטקס בא לכיטוי בסממנים הדרמטיים האופפים אותו,³⁷ והצדדים לו – אשמים, תובעים, נתבעים – נהיים תושבים בעולם הביניים, בעולם הלימינלי. הגשת כתב אישום, כתב תביעה או כל הליך, המזמן צדדים לבית משפט או לבית דין, הופכת את המתדיינים כולם לשרויים בעולם ביניים. כך לגבי תובעים ונתבעים במשפטים אזרחיים, במשפטים הנוגעים לדיני אישות, במשפטים פליליים, ולמעשה בכל הליך. למשל, בתקופת ההמתנה לתוצאות משפט פלילי מתערטלים הנאשמים מסממני הסטטוס הקודמים, מצטרפים לקהילת הנאשמים וממתינים לשינוי שיתחולל, שמראש קשה לחזות אותו: האם יחזרו למעמדם הקודם כזכאים – או שיתחולל לגביהם שינוי דרמטי, שיהפוך אותם לאשמים, מורשעים, על כל הכרוך בכך? לכן נראה שכל קהילת המתדיינים נמצאת במצב לימינלי בפועל, וכל הקהילה האנושית נמצאת במצב לימינלי בכוח, שהרי כל אחד מאתנו עלול להיות בעתיד צד להליך משפטי. פסק דין עשוי לשנות את מעמד הצדדים בעולם, ועד למתן פסק הדין נמצאים הצדדים כולם באי ודאות דרוכה, שהרי עולם הפרשנות המורכב, שבו נטוע כל הליך משפטי, הופך את המשפט ללא ודאי, ומותיר את הצדדים בין שני עולמות.

לימינליות היא תחום המושב של המתדיינים ותחום שליטתו ומחיתו של הפרשן המשפטי המוסמך.³⁸ בפני הפרשן המשפטי עומד האתגר של איתור העובדות והחלת הדין. שני אלה מחייבים פרשנות. איתור העובדות מחייב להתמודד עם חשיפת האמת. זו משימה קשה לא רק בשל היעדר מידע, טעויות או הטעויות, אלא בשל כשלי זיכרון. ואשר לפרשנות המשפטית,

כאל תקופה בין שני עולמות סף – העולם שלפני קיומנו והעולם שאחרינו; אבל אפשר גם שהחיים כשלעצמם מגלמים את העולם הלימינלי המוחלט, תקופת מעבר בין האין של אי הקיום לאין של חדלוננו. תהא התפיסה אשר תהא, על פי מה שידוע לנו מוות אינו מאפשר לא חזרה ולא שיבה, אלא באמונה, בספרות, באמנות. אך האם כך גם לגבי מוות מדומה?

ניסיון אכזב לשוב ממוות בדוי, דומה לזה של מנשה חיים, שגם בו הנציחו החיים את שקר המוות, מתאר בלזק בסיפורו "קולונל שאבר"⁴⁵ קולונל שאבר, הזוכה להערכה עצומה מצד נפוליאון, נלחם בקרב איילו (Eylau) בשנת 1807, והוא מתועד כמי שנפל בו בקרב. אלא שהוא, פצוע כמעט אנוש, מצליח לצאת מן הקבר וחוזר לחיים בסיועם של כפריים המטפלים בו. לאחר שנים אחדות של החלמה הוא מצליח לחזור לפריז, אך אז הוא מגלה שאשתו זכתה כאלמנה בכל רכושו, התחתנה עם אחר, והיא עתה אם לילדים. שאבר נלחם על כבודו ורכושו. הוא מגייס לעזרתו עורך דין, המשמש גם כעורך דינה של אשתו. עורך הדין מציע פשרה, ולפיה יבוטלו נישואיו של שאבר לאשתו, והוא יקבל חלק מרכושה. קולונל שאבר נדהם: האם אני חי או מת? בסופו של התהליך, כשהאישה מתכחשת לכך שאכן מדובר בבעלה, שאבר דוחה בבוז את הפשרה. הוא מחליט להישאר בין המתים, ואת שארית חייו הוא מבלה בבית מחסה, מרוקן מזהותו, מנכסיו ומכבודו.

שתי היצירות, "והיה העקוב למישור" ו"קולונל שאבר", מתארות מוות שלא התרחש, שבהן המת הבדוי, כלומר החי, מבקש לחזור לעולם שכביכול עזב. במצב כזה, כרגיל, אין מגיעה פיזית כי המת הבדוי יחזור לחיים, אלא שבשני המקרים חל שיבוש שמקורו ב"פעולת דיבור", בהצהרה על מוות מכוח תעודות, מסמכים, פסק דין. בשני המקרים המשפט, התייעוד, הטקס, הם מסכת בדיות. במקרה של "והיה העקוב למישור" נוצרה בדיית המוות עקב מכירת זהות בעייתית מצד הגיבור; במקרה של "קולונל שאבר" היא נוצרה עקב יכולתו העלאנושית של הגיבור לשוב לחיים לאחר פציעה קשה.⁴⁶ מכל מקום, בשני המקרים המוות ביורוקרטי, והאמת שונה לחלוטין מהקביעה הפורמלית. היכולים מנשה חיים וקולונל שאבר להתנער ממוותם הבדוי ולשוב לחייהם הקודמים על אף המוות המשפטי? בשני המקרים התשובה שלילית. במלחמה בין המסכה המשפטית לבין האמת מנצחת המסכה.

המלחמה על השבת הזהות לא הועילה לשאבר. הקבר, שממנו כביכול הצליח להיחלץ, הפך למלכודת.⁴⁷ שאבר בחר במהלך פעיל להשבת חייו

מהו החוק, אומר קפקא, אלא לאחר שנראה מה עושה עמו קבוצה קטנה ונעלה. אלא שאז כבר יהיה מאוחר.

הכפרי של קפקא ומנשה חיים – שניהם נוסעים המגיעים לפני שער נעול. מנשה חיים הוא הנוסע הנצחי המבקש לשוב לביתו, אך שער הבית נעול בפניו, מן הסתם, בשל חטאו הקדמון שהניע את העלילה. ההלך של קפקא מגיע אחר מסע רווי תוחלת לשער החוק, אך זה נחסם בפניו, והוא קורבן תמים שבהתנהגותו לא נפל רבב. שני השערים מיועדים, כביכול, לשני הבאים בהם, ושניהם נעלים מול פניהם.

הקשר בין עגנון וקפקא, שני המחברים היהודים הגדולים של המאה העשרים, אינו מפתיע. הוא נחקר והוצג לא אחת.⁴² שניהם חוו את מוראות מלחמת העולם הראשונה. שניהם ספקנים לגבי יכולתו של המשפט לשמש מכשיר לגילוי האמת ולהשלטת צדק. הן מנשה חיים של עגנון והן הכפרי של קפקא עומדים שניהם מול שער נעול עד בוא המוות: הכפרי – מול שערו הנעול של החוק, ומנשה חיים – מול השער הנעול של אשתו, של ביתו, של חייו, בעקבות שרשרת האירועים הלא־חוקית שפקדה אותו: החל במכירת ההמלצה, עבור דרך אובדן זהותו וכלה בפסיקה השגויה שהתירה את קריינדיל טשארני מעגינותה והפכה אותה אלמנה. נוכח אהבתו ותחושת החמלה כלפי אשתו ומשפחתה החדשה מוותר מנשה חיים על מימוש זכות השיבה. האפשרות היחידה שנותרה בפניו, בדומה לגיבור הכפרי, היא להתזין למותו.

השיבה של מנשה חיים וזו של קולונל שאבר – האם אפשר לשוב ממוות משפטי?

עגנון מסיים את "והיה העקוב למישור" בשיבתו של מנשה חיים לעיירתו, שיבה המוליכה את הטרגדיה לשיאה הדרמטי. מוטיב השיבה הוא מוטיב ידוע אצל עגנון⁴³ ואחרים. בואו ניזכר באודיסאוס החוזר לאחר עשרים שנות נדודים לפנלופה, היושבת ומצפה לו בנאמנות.⁴⁴ כל שיבה כרוכה בבעיות, גם זו של אודיסאוס. אך אודיסאוס שב לחיים, לפנלופה, בהצליחו להוכיח את זהותו, להדוף את מחזוריה של אשתו ולשקם את חייו – ואילו השיבה של מנשה חיים היא שיבה למוות.

מוות מסמן את המעבר המוחלט – הוא מעבירנו מעולם החיים לעולם המתים, וכמעט תמיד הוא גם מלווה בטקס מעבר. אפשר להתייחס לחיים

הקודמים. מהלך זה עמד בסתירה לחייה החדשים של אשתו, והוא הסתיים בכישלון צורב. לא יפלא כי עורך הדין, שמפיו מסופר הסיפור, מביע אכזבה מרה מיומרת הצדק של המשפט.⁴⁸ סיפורו של מנשה חיים מסתיים בנימה שונה. בניגוד לקולונל שאבר בחר מנשה חיים במסלול הפוך של השלמה עם מותו המדומה. הוא מעניק קדימות לחייה החדשים של אשתו ומחליט לשקוע בדומייה לקראת מותו.

בדיית המוות של מנשה חיים נוצרה, כאמור, באשמתו – הוא מכר את זהותו לאחר, ובקשר סיבתי ישיר גרם לכך שמותו של האחר המית גם את זהותו. בקולונל שאבר לא דבקה אשמה. ייתכן שמוטיב האשמה או היעדרו המריץ דרכי פעולה שונות אצל שני הגיבורים, ואולי תרמו לכך גם תכונות אופיים – חייל קרבי עטור תהילה מזה, ודמות המצטיירת כחדלת אישים מזה. מכל מקום, המוות המשפטי ניצח בשני המקרים את החיים האמיתיים וחשף את חוסר יכולתו של המשפט להתמודד עם הזיכרון, עם האמת. ציינתי כי "יש טקסים המסמלים שינוי ומעבר אך הם אינם יוצרים אותו (טקסים הצהרתיים). טקס קבורה הוא כזה."⁴⁹ והנה הקבורה המדומה של קולונל שאבר ושל מנשה חיים הפכה מכוח הטקס לפעולה מכוננת, אשר גזרה מוות על החיים.

האם הפך העקוב למישור?

החלטתו של מנשה חיים למחוק את זהותו – למעשה, להמית את עצמו בחייו – כביכול הופכת את העקוב למישור. אם נחזור למדרש השמות, מנשה חיים הוא מצד אחד נושה חיים (כלומר תובע ששיבו לו את חייו), ומצד שני הוא שכוח חיים (נשייה=שכחה, היעלמות), ועטרתה של קריינדיל היא עטרת מוות שחורה. שיבתו של מנשה חיים, הכרוכה בהפרה חמורה של הוראה דתית, מכסה את האמת, אך הכיסוי או ההסתרה משקפים חמלה, אהבה וחסד מעניקי-חיים חלקיים – חיים שקטים לאישה האהובה ולמשפחתה החדשה. העקוב הופך למישור, אך רק באופן חלקי – למעשה, רק באופן מוסווה.

עולם שבו מנשה חיים נאלץ להקריב הכול, לרבות חייו, למען אשתו ומשפחתה החדשה, למען כבודו של הרב, למען שלמותו ויציבותו של הסדר החברתי והדתי, אינו עולם ישר. הטקס המייצג את הסדר החברתי הופך לטכסיס החותר תחתיו. העקוב של יעקב והמישור של ישראל כרוכים

זה בזה ללא הפרדה, כמו המילים מסיחות הדעת של ביאליק והמשפטים של עולם המשפט, המחפים על מציאות אחרת. זוהי, אפוא, האירוניה העגנונית העזה, האנרכיסטית כמעט, הבועטת (בהסוואה) בסדרי עולם ובצדק האלוהי כביכול. המישור מישור, והעקוב עקוב ללא תיקון וללא תקנה.⁵⁰

טקס וכנות

אחתום במוטיבים שליוו אותנו במהלך הדברים – מעברים, טקסים ושיבה. התפיסה של "טקסי המעבר" לכדה את דמיונם של חוקרים רבים, והם מתחו את תחולתה לעבר מצבים מגוונים. ציינתי כי מהמועד שבו מתחיל ההליך המשפטי עד להכרעה הסופית הופכים המתדיינים לדיירים בעולם סף, כשעליהם להשתתף באופן פעיל במשפט, שהוא טקס מעבר, המדומה למחזה.⁵¹ מובן גם שאפשר לראות בהצגת תיאטרון ביטוי לטקס מעבר. הצופים הנכנסים לאולם מתפרקים מזהותם, ממעמדם, והופכים למשתתפים שוויוניים בחוויה תרבותית כוללת, בדויה, שבה חל מיוזג בינם לבין המתרחש על הבמה. בתום החוויה חוזרים ושבים כולם לעולמם הקודם.

וגם לכנס יש ממד תיאטרלי – הכול מכונסים באולם, ובו ישובים בצוותא משפחה, חברים, מרצים, תלמידים, השומעים את דברי המשתתפים הנישאים אליהם מעל הבמה המוגבהת. וכולם מנותקים לשעה קלה מהוויות היום-יום, שבויים בעולם של טקס, שהוא "אי [...]. בתוך עולם כאוטי [...]. החותר לבנות שוב ושוב 'כיסים' של סדר [...], שהם בהכרח מוגבלים וזמניים."⁵²

לאורך הדברים הדגשתי את הניגוד המובנה בין אמת לטקס. אבל לא בטקס הפרישה שנערך לכבודה של ניצה, כי הטקס הזה משדר כנות ואמת. הוא מסמן את ההוקרה שכולנו חשים כלפי ניצה. ומבחינתי, בעקבות עגנון, הוא גם מציין שיבה; לא שיבה עגומה כמו זו של מנשה חיים, אלא שיבה שמחה ונרגשת לאוניברסיטת חיפה שזיכתה אותי בתואר כבוד, שבו אני מתכבדת, והמשמשת ביתה האקדמי החם של ניצה.

וכאן, בטקס המעבר היפה לכבודך, אני שמחה לברך אותך, ניצה היקרה, על תרומתך הנפלאה לתרבות העברית ולאוניברסיטת חיפה, לשיר את תהילתך, ולאחל לך ולמשפחתך המשך שגשוג ויצירה.